

Ideas sobre a fragmentación dialectal do galego no século XIX

ERNESTO X. GONZÁLEZ SEOANE

A preocupación polo estado de dialectalización da lingua galega constitúe un dos lugares comúns que se repiten unha e outra vez en boa parte dos estudos e traballos que sobre o galego se produciron durante a segunda metade do século XIX. Aínda que con finalidades distintas, coinciden no diagnóstico tanto os partidarios da recuperación dos idiomas minoritarios como os que se declaran inimigos dos "dialectos". Para os primeiros este é un argumento que aboa a necesidade de establecer unha norma superadora e aglutinadora desta variedade, aínda que logo as gramáticas non se recaten á hora de admitir como igualmente válidas formas procedentes de áreas dialectais diferentes (1). Os segundos, en cambio, ven neste feito a demostración da inviabilidade de que o galego poida converterse algún día nun idioma capaz de satisfacer tódalas necesidades que debe cubrir unha lingua moderna e de cultura (2).

Este proceso de dialectalización que uns e outros coinciden en sinalar non pode resultar estraño nunha lingua que, como o galego, acababa de pasar por unha longa fase de total abandono, de marxinação da vida oficial e de escaso cultivo escrito, e que se encontraba naquel momento dando os primeiros pasos no lento e difícil camiño da súa recuperación. De tódolos xeitos, cómpre recoñecer que o panorama que se debuxa desde as dúas posicións citadas parece un pouco esaxerado, sobre todo á luz dos escasos argumentos que se aducen. Así, resulta difícil admitir, como pretenden algúns, que a fragmentación lingüística sexa tal que impida mesmo a intercomprensión entre falantes de áreas veciñas. Esta idea, aínda viva incluso hoxe, de que o galego varía substancialmente de parroquia en parroquia, máis que fundamentarse na realidade lingüística, parece apoiarse en impresións subxectivas, ou, no mellor dos casos, en exemplos puntuais e anecdóticos. Un destacado antigaleguista, o ferrolán Joaquín de Arévalo, para pór de relevo as dificultades para entendérense os falantes de distintos puntos de Galicia, cita como exemplos os seguintes casos:

---

(1) Resulta sumamente significativo o pronunciamento de Saco contra o "exclusivismo" dos que pretenden que só son xenuinamente galegas as características da lingua da súa área de procedencia. Cfr. J.A. Saco Arce, *Gramática gallega*, Impr. de Soto Freire, Lugo, 1868, p. x.

(2) Este argumento vai ser unha constante en toda a literatura antirrexionalista da segunda metade do século.

Unos dicen *estadullo*, otros *fungueiro*, otros *fueiro* y todo ello es un palo. Unos llaman á la mariposa *abelaiña*, otros le dicen *volvoreta*. Unos dicen *zamelo*, otros *mamota*, otros *zoncho*, total, lo mismo: castañas. Unos pronuncian *barrelo*, otros *berce*, otros *arrulo*, que es la cuna (3).

Esta falta de fundamentación é en boa parte lóxica se temos en conta o escaso coñecemento do galego vivo, por causa da inexistencia de traballos de recollida de información sobre o terreo. Non é así casual que só contemos neste período con unha tentativa de clasificación das falas galegas baseada en criterios estrictamente lingüísticos, a do gramático ourensán Saco Arce. Aínda así, o propio Saco recoñecía, coa súa honradez característica, as limitacións da súa proposta, debidas á escasez e asistemacidade dos datos de que dispoñía, así como á natureza das súas fontes de información, case exclusivamente literarias:

Para trazar este cuadro de las diferencias subdialecticas del gallego, nos hemos apoyado principalmente en el exámen de las pocas composiciones que existen escritas en el mismo, atendiendo al lugar de nacimiento ó residencia de sus autores. Si personas inteligentes tuviesen á bien comunicarnos las particularidades mas notables del gallego de sus respectivos lugares, podriamos sin duda presentar un cuadro mas extenso y completo, á la vez que exacto, de los subdialectos gallegos (4).

Outras propostas como a do furibundo antigaleguista Leopoldo Pedreira (5) só merecen citarse no capítulo da anécdota pintoresca. Igualmente disparatada é a caracterización que ofrece Augusto González Besada, quen, discrepando da clasificación de Saco por considerala demasiado sinxela, propón unha baseada na suposta predilección que os falantes de cada provincia manifestan por unha ou outra vocal (6).

Non obstante, aínda que as informacións sexan pouco precisas, fragmentarias, e, nalgúns casos, de dubidosa fiabilidade, atopamos máis dunha noticia sobre a existencia de determinados fenómenos ou formas con distribución dialectal. Tendo presentes todas estas limitacións, tentaremos recoller aquí os datos que nos proporcionan tanto as gramáticas aparecidas no século pasado coma outros escritos da época nos que de forma máis ou menos incidental se trata sobre a situación e o porvir da lingua galega. Pese a que os materiais só permiten nuns poucos casos deduci-la distribución xeográfica destas formas e fenómenos, considero que poden ser útiles para termos unha idea de cal era o coñecemento que os ho-

---

(3) Joaquín de Arévalo, "El dialecto", en *Galicia. Revista Regional*, II, n. 7 (07.1888), p. 308.

(4) Saco, *Gramática*, p. 233 n. De aquí en diante tódalas referencias ás páxinas desta obra consignaranse entre parénteses.

(5) Vid. R. Carballo Calero, "Sobre dialectoloxía do galego", *Grial*, 61 (1978), pp. 348-353 (especialmente p. 349 n.). Neste artigo o profesor Carballo resume as ideas de Pedreira, que na súa obra *Descripción de España* (A Coruña, 1912) distingue os subdialectos *mariaño*, "doce e sinxelo"; *bergantiñán* "duro e áspero"; o *montañés*; o *ullán*, "tenro, musical, cariñosísimo", e algunha variedade máis, como a falada nas rías de Pontevedra ou o galego ourensán, que considera próximo ó portugués.

(6) "En la provincia de Pontevedra se habla el gallego de distinta suerte que en Lugo; en la primera se abusa de la *a* y del diptongo *ei*; en la segunda de la *u*. En la de la Coruña hay una tendencia á pronunciar muy abiertas todas las vocales, llegando á dar á la *o* un sonido parecido á la *a* un poco oscura. Por el contrario, dentro de la misma provincia, en Santiago, hay una tendencia manifiesta al empleo de la *u*, que sin ser tanto como en Lugo, se acerca más al de esta provincia que á otro ninguno. En Orense usan la *e* con preferencia á otras vocales". Augusto G. Besada, *Historia crítica de la literatura gallega. Edad Antigua*, vol. I, La Voz de Galicia, A Coruña, 1887, p. 53.

mes do XIX tiñan da súa lingua, así como para ilustra-la historia das ideas lingüísticas sobre o galego (7).

1. FENOMENOS DE ALTERACION DO VOCALISMO TONICO

Se ben dentro do estudio descritivo da lingua galega a fonética ocupa un lugar secundario e case marxinal nestes textos, o certo é que xa desde os primeiros estudos existe a conciencia da relevancia funcional da oposición entre as vocais de abertura media aberta e as de abertura media pechada. Xa Pintos, na súa *Gaita gallega*, poñía de manifesto esta circunstancia enfrontando parellas de palabras opostas polo timbre da vocal tónica (8). Menos frecuente é, sen embargo, que se repare no feito de que en certos casos o timbre das vocais tónicas de abertura media non é común a tódalas falas galegas. De feito só contamos con dúas referencias breves e pouco precisas que quizais poderían aludir a procesos como a metafonía nominal ou a influencia que sobre a vocal tónica exerce unha consoante nasal trabando a sílaba. Non obstante, a falta de exemplos impídenos precisar moito máis.

A primeira destas referencias é unha indicación de José Pérez Ballesteros sobre a correcta utilización dos tiles grave e agudo para representa-las vocais abertas e pechadas respectivamente. Segundo o colector do *Cancionero Popular Gallego*, resulta difícil adoptar un criterio para o emprego destes sinais gráficos que sexa válido para toda Galicia. Pola contra, o seu uso deberá variar "según los subdialectos; pues la *é* cerrada de los unos es *e* abierta en los otros" (9). Dada a fidelidade con que Pérez Ballesteros segue a doutrina gramatical de Saco (10), a utilización do termo "subdialecto" non pode interpretarse como casual, senón como referencia ás falas de Santiago e de Ourense, que lle serven ó ourensán para caracteriza-los subdialectos "setentrional" e "meridional". Os estudos posteriores revelarían a inadecuación destas denominacións, peron non a caracterización lingüística, que en liñas xerais seguiría sendo válida só con cambiarmos estes termos polos de "occidental" e "centro-meridional" respectivamente. Así pois, de aceptarmos que Ballesteros, cando fala de "subdialectos", se está a referir a estas falas, non sería arriscado supoñer que as variantes ás que alude son as do tipo [éla] - [éla] ou [dénte] - [dénte].

Moí semellante, aínda que máis imprecisa, é a información ó respecto de Marcial Valladares, que reconece as dificultades para que triunfe o sistema de acentuación gráfica que el mesmo propón (til grave para as vocais abertas e agudo

---

(7) Na enumeración dos fenómenos e formas con distribución dialectal seguiremo-la proposta polo profesor Francisco Fernández Rei no se traballo "Bloques e áreas lingüísticas do galego moderno", *Grial*, 77 (1982), pp. 257-296 (especialmente pp. 259-281).

(8) Xoán Manuel Pintos, *A gaita gallega tocada po lo gaitero*, Impr. de José y Primitivo Vilas, Pontevedra, 1853, pp. 69-70.

(9) José Pérez Ballesteros, "Indicaciones acerca de la Prosodia y Ortografía gallegas", en *Galicia. Revista Regional*, II, n. 8 (08.1888), p. 383.

(10) Nas notas ó seu *Cancionero* temos abondosas mostras. Sirva como exemplo a xustificación da grafía única para o //, na que repite case literalmente os argumentos de Saco. Cfr. *Cancionero Popular Gallego*, vol. I, Librería de Fernando Fé, Madrid, 1885, p. 5 n.

para as pechadas), pois "las vocales que se pronuncian abiertas en unas localidades, en otras se pronuncian cerradas y al contrario" (11). Aínda que non cite ningún exemplo para demostralo, a súa aseveración queda confirmada só con que confrontémo-la forma *èla* (ou *aquèla*), cun til grave que indica a súa pronuncia aberta, que propón Valladares (p. 42), co *ela* con vocal pechada de Saco, que a distingue de *èla* [éla], resultado do encontro da preposición *a* e do pronome *ela* (p. 18).

2. A PALATALIZACION DO /A/ ATONO

Saco rexistra este fenómeno no galego ourensán ("meridional" segundo a súa terminoloxía), sempre diante de vocal tónica /i/, e xustifícao pola preferencia que, segundo el, mostra este subdialecto polas vocais pechadas (p. 232). Os exemplos que cita (*ef, elf, esf*) son, se non exclusivos, si moi característicos desta área dialectal.

3. A GHEADA

A pesar das numerosas referencias que nos textos se fan á aspiración do /g/, normalmente para deostala, son moi poucas as alusións á súa condición de fenómeno con distribución dialectal. Se exceptuamos algúns vagos apuntes (12), o habitual é que se poña a énfase no seu carácter de vulgarismo. Nesta liña sitúase, por exemplo, Marcial Valladares, quen parece entende-la gheada máis como un fenómeno xeral con distribución social que como fenómeno con distribución xeográfica. Así pois, para el trataríase dun risco característico das persoas con menor nivel de instrucción:

Las geadas son inadmisibles, así en gallego, como en castellano, manera incivil de hablar; solo disculpable en boca de gente zafia (p. 20).

En parecidos termos se pronuncian tamén Martínez Salazar, que sinala ó respecto que a gheada está moi arraigada "entre los campesinos y pueblo bajo de las ciudades galicianas" (13), ou o propio Saco, que, aínda que con menor violencia verbal que Valladares, atribúe a gheada, que non a gheada, ós "gallegos sin instrucción" (p. 13 n.).

---

(11) Marcial Valladares, *Elementos de gramática gallega*, Galaxia, Vigo, 1970, p. 16. Tódalas referencias a esta obra irán entre parénteses a partir de aquí.

(12) Ramón Martínez García, por exemplo, na súa obra *Curiosidades gramaticales*, Viuda de Hernando y C^a, Madrid, 1896, sinala que nalgunhas partes de Galicia a xente confunde "la g en j y viceversa, diciendo en alguna parte *paja por paga*" (p. 419).

(13) A. Marsal, "En tela de juicio", en *Galicia. Revista Regional*, II, n. 4 (04.1888), p. 164.

4. SESEO E CECEO

Tocante ó seseo en posición implosiva final, a referencia máis clara con que contamos é obra de Valladares, que mesmo chega a precisar-la súa distribución xeográfica:

Las terminaciones castellanas en *az, ez, iz, oz, uz*, usuales en las provincias de Orense y Lugo, hacen en las de Coruña y Pontevedra *as, es, is, os, us* (p. 39).

Ora ben, resulta sumamente curioso, e mesmo contradictorio, que o autor de *Maxina* admita o seseo implosivo como gramatical e normativamente válido (14), cando considera o explosivo un vicio de pronunciación equiparable á gheada:

Las *geadas*, siendo un defecto, un abuso de simple pronunciación, lo mismo que el decir *berse, Visente, senteo, siudá*, etc. [...], en ninguna gramática, en ningún vocabulario, pueden hallar cabida (15).

O seseo explosivo, pola súa parte, é característico, segundo Saco, do galego occidental ("setentrional" na súa terminoloxía) (p. 233). Algo máis precisa González Besada, que documenta este fenómeno "en algunos puertos de mar, especialmente en Bayona" (16).

Se as referencias ó seseo son relativamente comúns, non podemos dicilo mesmo do ceceo, que pasa case desapercibido. A este respecto só podemos aducilo testemuño de Ramón Martínez García, que, sen ningunha precisión xeográfica, explica que "en algunos puntos de Galicia convierten la *z* en *s*, en otros las *s* en *z*" (17).

5. RESULTADOS DE -ANUM, -ANAM

En varios dos textos estudiados atribúeselle unha importancia sobranceira á diversidade de resultados destas terminacións latinas, na medida en que se considera este feito decisivo á hora de traza-las fronteiras dialectais.

En concreto, Saco (p. 233) destaca a confluencia en *-án* das terminacións masculina e feminina como característica do galego occidental, e contracona ós resultados propios do seu galego natal, que diferencia o masculino *-ao / -au* e o feminino *-á*.

Cuveiro, pola súa parte, utiliza este risco para distingui-la fala das catro provincias galegas:

En la provincia de Pontevedra, por ejemplo, pronunciamos y escribimos *mans* -manos- en la de la Coruña *mas*; en la de Lugo *mausy* en la de Orense *maos* (18).

---

(14) De feito, na exemplificación dos *Elementos* son frecuentes as voces con seseo implosivo (*rapás / rapaza*, p. 39), igual ca no seu *Diccionario* (*rapás / rapaces*).

(15) Marcial Valladares, *Diccionario gallego-castellano*, Tip. del Seminario Conciliar Central, Santiago, 1884, p. vi.

(16) Augusto G. Besada, *Historia*, p. 53.

(17) Martínez García, *Curiosidades*, p. 419.

(18) Juan Cuveiro, *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*, Imp. de José A. Antúnez y C^a, Pontevedra, 1868, p. vi. En diante citarémo-las páxinas entre parénteses.

Aínda que a distribución dos resultados é evidentemente errónea debido ó intento de facer coincidi-las fronteiras lingüísticas coa recente e arbitraria distribución en provincias do territorio, cabe deducir das palabras de Cuveiro algunha conclusión válida. Así, por unha parte parece claro que as formas en *-ao* e en *-au* se senten como formas non occidentais. Por outra parte, os resultados *-án* e en quizais tamén *-á* (tralo plural *mas* podería moi ben agocharse un singular *ma*, característico dunha pequena área localizada na zona de Betanzos e Ferrol) caracterizarían, en cambio, o galego occidental.

Os *Elementos* de Valladares non engaden ningún dato novo, xa que neles só se constata a existencia de resultados diversos para ámbalas terminacións: *vran / vrao, mao / mau, mazá / mazán*, etc. (p. 35).

6. PLURAL DOS NOMES REMATADOS EN -N

Saco recolle os resultados que hoxe coñecemos como occidental e central (*cancións / canciós*) e emprégaos para caracteriza-las falas de Santiago e Ourense respectivamente (pp. 32 e 233). Non rexistra en cambio a solución característica do galego oriental (*canciois*).

Quen si o fai é Cuveiro, se ben non en tódolos exemplos que cita: "*razones, razons y razós [...]; perdones, perdós, perdons, perdoes etc. etc. segun las respectivas comarcas*" (p. 8).

7. PLURAL DOS NOMES REMATADOS EN -L

Para os nomes en *-l* non contamos con tanta información coma no caso anterior. Saco, por exemplo, unicamente cita a solución tipo *animás* (pp. 31-32), que rexistra na provincia de Ourense. Valladares, pola súa parte, recolle para o singular *coral* as solucións *coráes* e *corás*, "según las localidades" (p. 30), pero sen maiores precisións.

8. O PARADIGMA DO DEMOSTRATIVO

Saco presenta dous paradigmas, un deles propio do galego compostelán, e coincidente co do galego común: *este(s), esta(s), esto; ese(s), esa(s), eso; aquel(es) / aqués, aquela(s), aquilo*, e outro, característico segundo el do galego ourensán, mais con nivelación analóxica en favor do masculino nos dous primeiros membros do sistema: *iste(s), ista(s), isto; ise(s), isa(s), iso; aquil(es), aquela(s), aquilo* (pp. 58-59 e 232). Valladares recolle a proposta de Saco reproducíndoa case nos mesmos termos. Quizais confiando na solvencia de Saco como bo coñecedor do galego ourensán, insiste na diferenza que separa os dous primeiros membros do paradigma, onde hai, sempre segundo el, nivelación analóxica, do terceiro, onde o masculino aparece dobremente caracterizado.

9. TI / TU

Nos textos considerados non atopamos referencias ó feito de existiren dúas solucións diferentes para o pronome suxeito de segunda persoa. En case tódolos casos a única forma que se rexistra é a innovadora *ti*. Así o fan Mirás (19), Cuveiro, Saco, Valladares ou Martínez González (20). O único que se inclina pola forma *tu*, quizais por considerala máis conforme coa súa orixe etimolóxica, é o erudito Manuel Rodríguez Rodríguez, que non cita a outra solución (21).

10. EL(ES) / IL(ES)

A oposición entre estas dúas formas permítelle a Saco engadir un risco máis á súa caracterización dialectal. De acordo coa súa terminoloxía, *el* sería a forma propia do galego "setentrional", mentres que *il* caracterizaría o galego "meridional" (p. 232). Valladares recolle tamén as dúas variantes, sinalando que *il*, *iles* é a solución que se escoita na provincia de Ourense (p. 42 n.)

11. LLE / ÑE

Nos textos gramaticais propiamente ditos non se rexistra en ningures a variante *ñe*, característica dalgúñas áreas dialectais. Contamos sen embargo con algunha anotación marxinal, como a que nos proporciona Antonio de la Iglesia, que utiliza a forma *ñe* (e a contracción *ño*) aclarando que se trata dunha peculiaridade da fala da comarca das Mariñas (22). Aboan esta indicación as numerosas documentacións que na zona de Ares recolle José Pérez Ballesteros, que indica que nesta zona "pronuncian con la *ñ*, las palabras que en otros puntos se pronuncian con la *ll*. Tienen casi todos sus habitantes voz agradable y bastante musical" (23).

---

(19) Francisco Mirás, *Compendio de gramática gallega-castellana*, Establ. tip. de Manuel Mirás, Santiago, 1864.

(20) Manuel Martínez González, *Poemas gallegos, seguidos d'un tratado sobre o modo de falar e escribir con propiedade o dialeuto*, Tip. de J.M. Madrigal, Pontevedra, 1883, p. 124.

(21) Manuel R. Rodríguez, "Un bosquejo filológico sobre las lenguas neo-latinas", en *Santiago. Revista literaria*, III, n. 3 (1902), p. 12.

(22) Antón d'a Igreja González, "Reseña stórica de Galicia", en *A Monteira*, II, n. 58 (08.11.1890), p. 42 n., e n. 63 (13.12.1890), p. 81 n.

(23) José Pérez Ballesteros, *Cancionero I*, p. 149.

12. LLO / LLELO

Saco salienta a existencia en galego da correlación de número no resultado do encontro dos pronomes dativo e acusativo de terceira persoa, unha correlación que non existe no español, que neste contexto substitúe as formas *le* e *les* por *se* (pp. 57-58). A seguridade con que Saco se manifesta, unida á predilección que manifesta polo galego popular e ourensán, podería inducirnos a pensar que a isoglosa que delimita os territorios con e sen distinción numérica, que hoxe serve para distinguir as falas luguesas e ourensás da área lucu-auriense, estivese situada máis ó sur do que o está hoxe en día. Con todo, os datos con que contamos non abundan para afirmalo con rotundidade.

13. CANTEI / CANTIN

A solución *cantín*, analóxica das formas correspondentes da segunda e terceira conxugación, documéntana tanto Valladares (p. 51) como Saco (p. 77 n.), que, sen embargo, debía coñecela só a través da literatura, e non como forma viva (24). De calquera xeito, ningún dos dous ofrece datos sobre a súa distribución.

Tamén Rodríguez Rodríguez informa sobre a existencia desta forma, que el considera vulgar e inaceptable, pero, aínda que sinala que só se escoita "en algúns puntos de Galicia", non precisa máis (25).

14. COLLICHES / COLLECHES

Esta oposición na vocal temática da segunda persoa de singular dos perfectos fracos da segunda conxugación permítelle a Saco engadir un risco máis á súa clasificación dialectal. Segundo o gramático ourensán, a forma con vocal temática *-e-* é característica do dialecto que el denomina "setentrional", e que corresponde, segundo vimos xa, ós falares occidentais. A solución *colliches* con vocal etimolóxica *-i-* correspondería, en cambio, á súa fala nativa. Prescindindo dos erros terminolóxicos vemos unha vez máis como Saco acerta á hora de sinalar os riscos de máis importancia para a caracterización das falas occidental e central.

15. COLLEU / COLLIU, PARTIU / PARTEŪ

Na súa *Gramática* Saco sinala por dúas veces (pp. 76 e 232) a alternancia na vocal temática da terceira persoa de singular dos perfectos fracos en *-ir* (*pidiu* / *pedeu*, *recibiu* / *recebeu*), suñando en ámbalas ocasións que se trata de "formas

---

(24) Segundo sinala en nota, recolleuna nun "acreditado libro de poesías gallegas" (p. 77 n.), probablemente nos *Cantares gallegos* de Rosalía.

(25) Manuel R. Rodríguez, "Declinación gallega", en *Galicia. Revista Regional*, I, n. 6 (12.1892), p. 340 n.

subdialécticas". Aínda que no último exemplo cabería pensar na pervivencia dun infinitivo *receber*, creo máis ben que o noso gramático alude en realidade á oposición existente entre unha zona, que identifica coa súa área de procedencia, na que neste punto se manteñen diferenciadas a segunda e a terceira conxugacións (*colleu / partiu*), e outra na que se produce un sincretismo entre os verbos en *-er* e en *-ir* en favor da vocal temática *-e-*, característica dos verbos da segunda (*colleu / parteu*). Non cita en cambio Saco o proceso contrario, isto é, a extensión da vocal temática *-i-* á terceira persoa de singular dos perfectos fracos en *-er* (*colliu / partiu*), característica dalgunhas falas do occidente coruñés.

Valladares, pola súa parte, sinala, aínda que sen aludir á súa distribución, a existencia de dúas variantes, tanto nos verbos da segunda, *fendeu / fendiu* (p. 55), coma nos da terceira, *ispeu / ispiu* (p. 58), *saeu / saiu* (p. 87).

16. CANTADES / CANTAS

A existencia de dúas variantes para o sufixo de número e persoa correspondente á segunda de plural dos tempos verbais (a solución hoxe maioritaria *-des* e a occidental *-s*) aparece testemuñada nas gramáticas de Saco (p. 78), Cuveiro (p. 14) e Valladares. Sen embargo, non podemos asegurar que exista neles a conciencia de que se trata de formas correspondentes a áreas dialectais distintas. De feito, Cuveiro e Valladares nin sequera lle adican un comentario, e Saco, que si o fai, semella considerala segunda (*cantás*) unha simple variante sincopada da primeira. Algo semellante ocorrerá, como veremos, coas tres solucións que rexistra para o sufixo de número-persoa da segunda persoa de plural do perfecto (*-stes*, *-chedes* e *-stedes*) ou do imperativo (*-de*, *-θ*). Quizais puidese pensarse que a solución *cantás* gozaba daquela dunha extensión maior cá que hoxe ten. Ora ben, tampouco podemos saber con certeza se a súa presenza nas gramáticas se debe a esta razón ou ben ó feito de se tratar dunha forma moi difundida no galego literario.

17. CANTADE / CANTAI / CANTA

O caso da segunda persoa de plural do imperativo é moi similar ó anterior. As tres formas sinaladas están rexistradas nas obras de Valladares, que non indica nada ó respecto, e de Saco, que ó expoñe-los modelos das conxugacións cita as dúas primeiras (*falade / falai*, *batede / batei*, *pidide*), e no comentario posterior engade a terceira (*falá*, *baté*, *pidí*) como forma sincopada (p. 78).

18. CANTASTES / CANTASTEDES / CANTACHEDES

Nos textos que vimos manexando recóllense tanto a solución etimolóxica *-stes* coma as formas analóxicas *-chedes* e *-stedes*, vivas todas elas no galego actual.

Non obstante, de tódolos autores soamente Saco rexistra as tres, se ben non en tódalas conxugacións (*falástedes / faláchedes, batestes / batéchedes, pidistes / pidíchedes*). Por outra banda, como xa queda dito máis arriba, considera a forma etimolóxica unha variante sincopada de *-stedes* (p. 78).

19. CANTARON / CANTANO(N)

Nesta ocasión a información de que dispoñemos é algo maior ca nos casos anteriores. Cuveiro (pp. 14-15), Saco (p. 77) e Rodríguez Rodríguez (26) coinciden en sinala-la existencia dunha forma *-no* ó lado de *-ron* como sufixo de número-persoa da terceira de plural dos perfectos. Valladares, pola súa parte, consigna, ademais de *-ron*, a variante *-non*.

Tocante á súa distribución ningún deles aclara gran cousa. Saco límitase a sinalar que *-no* é unha forma moi minoritaria e Rodríguez Rodríguez que se trata dunha solución característica dalgunhas zonas de Galicia. A única referencia directa proporciánola Antonio de la Iglesia, que se refire a ela como forma propia do "dialeuto mariñao" (27). De fiármonos do testemuño de De la Iglesia habería que concluír que a solución *-no(n)*, hoxe restrinxida á zona máis occidental da Coruña e a puntos illados da costa de Pontevedra, ocupaba no último cuartel do s. XIX unha extensión considerablemente maior. Podemos aínda engadir un novo testemuño, ó de Pérez Ballesteros, que rexistra a forma *quedano* nunha cantiga recollida tamén na comarca das Mariñas (28).

20. VERBOS IRREGULARES

Se ben os paradigmas propostos nas gramáticas son en xeral bastante ricos en variantes, é forzoso recoñecer que a penas introducen algún comentario no que se apunte que se trata de formas con distribución dialectal, e moito menos no que se aclare esa distribución. Os textos que proporcionan maior información son as obras de Saco e Valladares, que, consideradas en conxunto trazan un panorama moi semellante ó que presenta o galego actual. Nas liñas que seguen tentaremos recoller moi sucintamente as noticias que poidan ter maior relevancia, atendendo sobre todo ó rexistro daquelas formas que hoxe son moi minoritarias.

1. *Andar*.- Os dous traballos mencionados consignan dúas variantes para o tema de perfecto, *and-* e *andiv-*.

---

(26) Manuel R. Rodríguez, "Declinación", n. 6, p. 340 n.

(27) A. d'a Igreja, "Reseña", n. 58 (08.11.1890), p. 41 n.

(28) Pérez Ballesteros, *Cancionero I*, p. 115. Aínda que non aclara en que punto concreto foi recollida, o feito de que figure nunha serie de cantigas obtidas nesta zona permítenos colixir sen demasiado risco a súa área de procedencia. Ademais, esta é a comarca da que proceden case tódalas composicións incluídas nesta obra, ou polo menos no seu primeiro volume. Por outra banda, no primeiro volume do *Atlas Lingüístico de Galicia*, correspondente á morfoloxía verbal (Fundación Barrié, no prelo), só se rexistra nesta zona un exemplo de sufixo *-non*, concretamente recollido en Aranga.

2. *Caber*.- No tema de presente poden ser de interese as variantes do radical correspondente á primeira persoa de singular do presente de indicativo e ó presente de subxuntivo, para o que, ademais de *caib-*, *cab-* e *queip-*, atopamos en Saco (p. 87) a forma *cábea*, variante de *cabia*, hoxe moi minoritaria. Tocante ó tema de perfecto, as formas reseñadas son *coub-*, *coup-* e *cup-*.

3. *Dar*.- Os datos máis relevantes ofrécenolos Saco, que rexistra as formas *dia*, *diche*, *diu*, *dimos*, *distes*, *diron*, *dira*, *dise*, características do galego ourensán, ó lado das correspondentes con radical *de-*. Polo demais, só resta sinala-la vacilación na primeira e na terceira persoas de singular do perfecto: *dei* / *din*, *deu* [*diu*] / *dou*.

4. *Dicir*.- Interesa suliña-la alternancia *dicir* / *decer*, que destaca Valladares (p. 82), ademais das documentacións que nos fornece Pérez Ballesteros de *decer* e *dicer*, xa suliñadas polo profesor Carballo Calero (29).

5. *Estar*.- Ademais das variantes *estiv-*, *estuv-* (Valladares engade *estouv-* (30) para o tema de perfecto, en Saco atopamos ó lado de *estea* un presente de subxuntivo *istía*, variante de *estía*, que hoxe se rexistra en puntos de Ourense.

6. *Facer*.- Saco e Valladares coinciden en sinala-la vacilación *facen* / *faguen* e *fixen* / *figuen*. O segundo recolle ademais a forma *fezo* para a terceira persoa de singular do perfecto (p. 65).

7. *Haber*.- O único dato de certo interese é a alternancia que sinala Valladares do radical *houb-* co castelanism *hub-* como tema de perfecto.

8. *Ir*.- Para o imperfecto de indicativo Saco rexistra as formas *iba*, *ía* e *iña*, aínda que, segundo as súas palabras, as dúas últimas eran xa moi minoritarias daquela (p. 101). No perfecto é de destaca-la alternancia *fuches* / *foches*, que documentan Saco e mais Cuveiro, e *fumos*, *fustes* / *fomos*, *fostes*, que apunta Saco.

9. *Oír*.- Saco (pp. 99-100) consigna as variantes *oír*, *ouvir* e *outr*, cuns radicais *ouz*[*o*, *-a...*] / *oi*[*o*, *-a...*], *ouv*[*es*, *-e...*] / *o*[*es*, *-e*] / *oi*[*es*, *-e...*] para as formas rizo-tónicas. Valladares engade no presente de indicativo as formas *ouzes*, *ouze*, *ouzen* (p. 85).

10. *Poder*.- Para o presente de subxuntivo, á parte das formas *poda* e *poida* que rexistra Valladares, ten certo interese a forma *pódea*, variante de *podia*, documentada por Saco, que sen embargo só consigna *podo* como primeira persoa do presente de indicativo. Como tema de perfecto ambos coinciden nos radicais *puid-* e *poid-*, se ben nalgúns tempos Valladares engade tamén *pud-* (*pudera*, *pudese*).

11. *Poñer*.- Tamén hai coincidencia nestes dous autores ó sinala-la alternancia entre *poñer* e *pór*, así como a que afecta ó tema de perfecto, *pux-* / *puñ-*.

12. *Saber*.- Saco recolle para o presente de subxuntivo os radicais *saib-* e *sábe-* (p. 87). Valladares, pola súa parte, ademais de *saib-*, engade *sab-*, *seip-* e *sepi-* (p. 75). Como tema de perfecto ambos coinciden en *soub-* e *soup-*, ós que Valladares engade o castelán *sup-* (p. 74).

---

(29) R. Carballo Calero, "Novos testemuños gráficos do galego *decer* 'dizer'", *Verba*, 7 (1980), pp. 203-207. Pérez Ballesteros, no volume II do seu *Cancionero*, rexistra por unha vez *decer*, nunha cantiga recollida en Aranga (p. 77), e en tres ocasións *dicer*, en Viveiro (p. 1), Abegondo (p. 31 e Ares (p. 300).

(30) É moi probable que Valladares recollese este radical, o mesmo que o *touv-* correspondente ó verbo *ter*, na súa terra da Estrada. No *ALGA* as únicas ocorrencias que se rexistran corresponden a Callobre, preto da Estrada.

13. *Satr.*- Tocante á primeira persoa de singular do presente de indicativo e ó presente de subxuntivo, merecen citarse as formas *saio, saia / sallo, salla / salio, salia*, que rexistra Saco (pp. 96-97).

14. *Ser.*- Para o presente de subxuntivo, ademais das formas *sea e sexa*, Saco engade a arcaica *sía* (p. 83), en tanto que Valladares fai o propio con *seña* (p. 77).

15. *Ter.*- No presente de indicativo os nosos gramáticos recollen as variantes *tedes / tendes / tes e teñen / ten*. Saco engade *tein*, forma que non debía coñecer, pois advirte que se trata dunha forma tirada de Sarmiento. Como tema de perfecto Valladares sinala ademais de *tiv-*, única forma que rexistra Saco (p. 90), os radicais *tuv-* e *touv-* (p. 78).

16. *Traer.*- Son dignas de mención as variantes *tra[er, -emos, -ía...]* / *tragu[er, -emos, -ía]* para o tema de presente, e *troux[en...]* / *trougu[en...]* para o de perfecto. Ademais, atopamos en Saco *tras* e *tran* como formas únicas para as persoas segunda de singular e terceira de plural do presente de indicativo.

17. *Ver.*- Para a terceira persoa de singular do perfecto Saco (p. 110) e Valladares (p. 80) rexistran a alternancia *viu / veu*, unha alternancia que, segundo Valladares, tamén se produce na forma correspondente do verbo *vir* (p. 88).

18. *Vir.*- No presente de indicativo, os dous autores citados consignan as formas *vides* e *vindes* para a segunda persoa de plural, e *veñen* e *vén* para a terceira. No pretérito perfecto, ademais da vacilación *veu / viu* que sinala Valladares, atopámo-las variantes *vin / viñen* para a primeira persoa de singular.

21. ADVERBIOS DE LUGAR ABSOLUTOS: ACA, ALA / ACO, ALO

Saco utiliza a distribución das series en *-á (acá, alá)* e en *-ó (acó, aló)* como reforzo da súa caracterización dialectal. Así, segundo el, as primeiras formas serían propias do galego "meridional" en tanto que as segundas corresponderían ó subdialecto "setentrional" (p. 232). Desta vez o gramático ourensán parece acertar algo máis coa xeografía, pois, aínda que as formas citadas non se rexistren en áreas compactas, a solución *acó, aló* predomina na zona norte da área lucu-auriense (falas luguesas), mentres que *acá* e *alá* son as formas características das falas ourensás desta área (31).

22. HOXE / HUXE

Aínda que sen indica-la súa distribución Saco rexistra a forma *huxe*, característica dalgunhas zonas da provincia de Ourense, ó lado do resultado maioritario *hoxe* (p. 121).

* * *

---

(31) Vid. Francisco Fernández Rei, "Bloques", p. 291.

Se ben ó principio suliñabamos que a inexistencia de traballos de campo facía supoñer un escaso coñecemento das variedades xeográficas do galego, o certo é que despois de reunir e confronta-los datos que ofrecen os diferentes autores debemos recoñecer que a relación de variantes dialectais que estes nos ofrecen é bastante máis completa có que se podería presumir. Quizais a máis grave limitación sexa a carencia de informacións sobre a distribución no terreo destas variantes, que cando se indica resulta excesivamente imprecisa ou nalgunhas ocasións inexacta á luz dos datos que coñecemos na actualidade. Pese a todo, nuns poucos casos illados é factible supoñer que certos fenómenos ou formas hoxe restrinxidos a áreas moi marxinais se estendían daquela por zonas nas que cen anos despois son descoñecidos. Tal é o caso, por exemplo, da terminación *-no(n)* como sufixo de número-persoa de terceira persoa de plural do perfecto, documentada dúas veces na comarca das Mariñas.

Resulta así mesmo interesante comproba-la relativa estabilidade, se non das fronteiras dialectais, que malamente podemos precisar, si das formas implicadas, en liñas xerais as mesmas que hoxe coñecemos. Reforza esta afirmación a pervivencia na mesma zona xeográfica de formas probablemente xa minoritarias daquela, coma os casos dos inusuais perfectos *touven* ou *estouven*.

Por último, cómpre suliña-lo talante conciliador e a aparente imparcialidade dos gramáticos diante da pluralidade de formas dialectais. En efecto, se deixamos á marxe fenómenos socialmente desprestixiados, como por exemplo a gheada, podemos dicir que, en liñas xerais ningunha forma é rexeitada polo simple feito de ser característica ou exclusiva dunha área determinada. Pola contra, aínda que cada autor se fixe máis na lingua da súa zona de procedencia, todos eles parecen mostrarse de acordo en que o galego 'común' non pode fundamentarse nun único 'dialecto', senón que debe recoller toda a riqueza e a variedade do galego falado.